

TÜRKİSTANLI TARİHÇİ MUHAMMED ÖMER MARGİNANİ'NİN (ÜMİDİ) HAYATI VE ESERLERİ

Bahattin GENÇAL¹

Geliş:24.11.2022 / Kabul: 05.12.2022

Öz

19. yüzyıl Batı Türkistan coğrafyasında yetişen, Hokand Hanlığı ve Kaşgar Hanlığı devlet teşkilatında önemli görevlerde bulunan devlet adamlarından biri Muhammed Ömer MargİNani (Ümidi)'dir. Devlet adamlığı yanında şair ve tarihçi bir kişiliğe sahip olan Muhammed Ömer MargİNani'nin Kaşgar Hanlığı ve Hokand Hanlığı tarihine dair *Ceng-name*, *Bedevlet-name* gibi eserler yanında *Divan*, *Mektubçe-i Han*, *Keçkül Kalenderi*, *Şecerat'ül Ensab Seyyid Muhammed Hakim Han Hacem* adlı Çağatayca kaleme aldığı eserlerinden başka *Mesnevi* adlı küçük bir risalesi bulunmaktadır. Yazarın tarih alanında kaleme aldığı eserler Doğu Türkistan ve Hokand Hanlığı tarihi hakkında önemli bilgiler verirken, dil alanındaki eserleri içerikleri dolayısıyla 19. yüzyıl Türkistan coğrafyasında Çağatayca yazılan eserlerin en güzide örneklerindedir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Ömer MargİNani, Bedevlet-name, Ceng-name, Mektubçe-i Han.

THE LIFE AND WORKS OF HISTORIAN MUHAMMAD OMAR MARGHINANI (UMIDI) FROM TURKESTAN

Abstract

Mohammad Omar Marghinani (Umidi) is one of the statesmen who grew up in the geography of Western Turkestan in the XVIII century, who held important positions in the state organization of the Khanate of Khokand and the Khanate of Kashgar. In addition to statesmanship, he was a poet and a historian. He wrote two books, named Ceng-name and Bedevlet-name, regarding the histories of Hokand, Kashgar Khanates and the Khanate Mohammed Omar Marginani. Furthermore, he wrote Mektubçe-i Han, Keçkül Kalenderi, Şecerat'ül Ensab Seyyid Muhammed Hakim Han Hacem in Chagatai. Also he wrote small booklet in mathnawi form. The works written by the author in the field of history provide important information about the history of East Turkestan and the Khanate of Hokand, while his works in the field of language are based on their content in the 19th Century. It is one of the most outstanding examples of works written in Chagatai in the geography of Turkestan of the XVII century.

Keywords: Mohammad Omar Marghinani, Bedevlet-name, Ceng-name, Mektubçe-i Han.

Giriş

Türk dünyasının doğusunu oluşturan Türkistan coğrafyasında, eğitim kurumları olarak hizmet veren medreseler 19. yüzyılda ilmi faaliyetlerini devam ettirmiş; bu medreselerde din, dil, tarih ve edebiyat gibi alanlarda eğitim alan birçok âlim yetişmiştir. Bu âlimlerden bazıları eğitim aldıkları alanlarda eser kaleme alacak nitelikte ilmî, edebî bilgi ve beceriye sahip olmanın yanı sıra zikredilen yüzyılda Türkistan müelliflerinin temelini oluşturmuşlardır. Bu bağlamda Türkistan uleması arasında yer alan müelliflere bakıldığında Muhammed Hakim Han Töre, Muhammed Sadık Kaşgari, Hoca Yusuf, Mahmud veled-i Mir Ahmed Şeyh Ğarip, Molla Bilal Nazımî, Molla Musa Sayramî, Kârî Kurban Ali Halidî ve Muhammed Ömer MargİNani gibi şahsiyetler ön plana çıkmaktadır. Bu şahsiyetler dil ve tarih alanında Çağatayca *Muntahab'ut Tevarih*, *Tezkire-i Hacegan*², *Tezkire-i Azizan*, *Cem'üt Tevarih*, *Tarih-*

¹ Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bahattin25@hotmail.com. ORCID: 0000-0001-5947-011X.

² Bu eser Osman Bek'in teşfiki ile Muhammed Sadık Kaşgari tarafından 1806/1807 yıllarında kaleme alınmıştır (Tuğ 2013a: 21). Tezkire-i Hacegan Doğu Türkistan'daki Hocalar dönemi ile ilgili bilgi vermektedir. Özellikle de Hocaların Doğu Türkistan'a gelişleri buradaki dini ve siyasi faaliyetleri anlatılmaktadır (Tuğ 2013b: 303-304).

name-i Yakup Han, Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çîn, Târîh-i Emniye (Buyar, 2006), Tarih-i Hamidi, Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde, Tevarîh-i Hamse-i Şarkî, Ceng-name, Bedevlet-name ve Tarih-i Kâşgar gibi eserler kaleme almışlardır. Bu makalede, Doğu Türkistan ve Hokand Hanlığı tarihiyle alakalı *Ceng-name* ve *Bedevlet-name* gibi yazma eserler yanında *Divan, Mektubçe-i Han, Keçkül Kalenderi* ve *Şecerat'ül Ensab Seyyid Muhammed Hakim Han Hacem* gibi başka eserler de kaleme alan Türkistanlı alim ve tarihçi müelliflerden Muhammed Ömer Marğınani'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

1. Muhammed Ömer Marğınani'nin (Ümidi) Hayatı :

Tarihî kaynaklarda emir-i leşker Ömer Kulı Leşkerbaşı, Ömer Kulı Emir-i Leşker³ (Sayrami, 1904: 199), Muhammed Ömer Kulı Dadhah, Ömer Kulı Dadhah (Gencal, 2016: 40-41) gibi adlarla zikredilen 19. yüzyıl Türkistan coğrafyasında yetişen önemli şahsiyetlerden şair ve tarihçi Muhammed Ömer Marğınani (Umidi, 1835-36 veya 1850 tarihlerinde Hokand Hanlığı /günümüzde ise Özbekistan Cumhuriyeti/ topraklarında bulunan Marğilan şehrinde dünyaya gelmiştir (Dmitriyeva, 2002: 351). Tarihi kaynaklarda çocukluğunun nasıl geçtiği, hangi medreselerde eğitim aldığı ve ailesinin olup olmadığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Andican coğrafyasından 1863-1864 yılları arasında Kaşgar Hanlığının kuruluşu esnasında Muhammed Yakup Bey ile Doğu Türkistan coğrafyasına geldiği anlaşılmaktadır. Yakup Bey'in en yakın adamlarından biri olan Muhammed Ömer Marğınani (Ömer Kulı Dadhah), Kıpçak Türklerinden olup Fergana Hanlığı idarecileri nezdinde muteber şahsiyetlerden biriydi. Kaşgar Hanlığı ordusunda 14 yıl dadhah⁴ rütbesinde emir-i leşker olarak çeşitli savaşlara katılarak hizmet etmiş, bu hanlığın 1877 yılında yıkılmasından sonra Fergana bölgesine geçmiştir (Sayrami, 1904: 282). Tarihi kaynaklarda 1892 yılında hayatta olduğu belirtilmekle birlikte bu şehirde ne zaman vefat ettiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

2. Muhammed Ömer Marğınani'nin (Ümidi) Eserleri:

Yapılan araştırmalar sonucunda Muhammed Ömer Marğınani'nin *Divan, Mektubçe-i Han, Ceng-name, Keçkül Kalenderi, Şecerat'ül Ensab Seyyid Muhammed Hakim Han Hacem ve Bedevlet-name* gibi eserleri yanı sıra *Mesnevi* adlı küçük bir risalesinin varlığı da tespit edilmiştir. *Ceng-name* ve *Bedevlet-name* adlı eserler Kaşgar Hanlığı ve Hokand Hanlığı tarihine dair yazarın kaleme aldığı önemli eserleridir.

2.1. Divan:

Bu eser, Hicri 1308/ Miladi 1890-1891 yıllarında Muhammed Ömer Marğınani tarafından Doğu Türkistan'da kaleme alınmıştır. Eser 77 varak olup, Mirza Ali Münşi Fazıl-Bik Agay-han ibni Kasım Bik Mir Sidiyya Pursiyyan tarafından istinsah edilmiştir. Yazması 1897 yılında Rus Lyutşa'nın koleksiyonundan alınmıştır. Yazı tipi nastaliktir.

2.2. Mektubçe-i Han:

Eser, Hicri 1302/ Miladi 1884-1885 yıllarında Abdurrahman Efendi'nin isteğiyle üzerine Muhammed Ömer Marğınani tarafından kaleme alınmıştır (Dmitriyeva, 2002: 351). Bu eser 24 varak olup el yazma nüshası N. Petrovskiy-koleksiyonundan alınmıştır. Yazı tipi nastaliktir (Dmitriyeva, 2002: 352) ki 19. yüzyıl Türkistan coğrafyasında kaleme almış olduğu eserlerinde kullandığı mükemmel derece nastalilik tarzı yazı siliyle Muhammed Ömer Marğınani bu yazının zikredilen coğrafyadaki en önemli temsilcilerinden biri haline gelmiştir.

³ Leşker asker manasına gelmektedir. Kaşgar Hanlığında ordu kumandanlarına askerlerin emiri manasına gelen emir-i leşker ünvanı verilmekteydi.

⁴ Dadhah: Kaşgar Hanlığı ordusunda yüksek rütbedeki askerlere verilen bir ünvanıdır.

2.3. Ceng-name:

Muhammed Ömer Marğınani'nin diğer bir eseri, H. 1305 M. 1888 yılında manzum olarak kaleme aldığı *Ceng-name* adlı eserdir. Bu eser, genel anlamda Kaşgar Hanı Muhammed Yakup Bey'in kurmuş olduğu Kaşgar Hanlığının askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Eser Moskova Doğu İlimleri Akademisinde B292 numarada kayıtlı olup 43 varaktan oluşmaktadır. Yazma Rus Koleksiyoner Lyutşa'nın koleksiyonundan alınmıştır (Gencal, 2013: 26). Yazma nüshası incelendiğinde eser 5b varağıyla başlamaktadır. Eserin yazısı nastaliktir. Yazar eserde nesir tarzında verilen olayları manzum tarzında açıklamaktadır. Nesir metin yanında manzum olarak eserde 936 beyit bulunmaktadır. Yazar açısından eseri değerlendirildiğinde birinci el kaynak statüsüne sahip olduğu görülmektedir. Bunun en büyük nedeni Kaşgar Hanlığı ordusunda 14 yıl Emir-i Leşker (ordu kumandanı) olarak hizmet eden Muhammed Ömer Marğınani'nin eserde anlatılan olayların bizzat içinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu manzum eser, yazar tarafından *Ceng-name* olarak adlandırılmıştır.

2.4. Keçkül kalenderi:

Bu eser Muhammed Ömer Marğınani tarafından 1309/1891-1892 yılları arasında kaleme alınmıştır. Eser 66 varaktan oluşup eserin el yazma nüshası Lyutşa'nın koleksiyonundan temin edilmiştir. Eserin yazı tipi nastaliktir (Muginov, 1962: 184-185).

2.5. Şecerat'ül Ensab Seyyid Muhammed Hakim Han Hacem:

Bu eserin yazma nüshasında yazar adı bulunmamakla birlikte Muhammed Ömer Marğınani'nin *Ceng-name* adlı eserinin 45b varağında yer alan bilgiden hareketle adı geçen eserin zikredilen yazar tarafından kaleme alındığı rivayet edilmektedir. Manzum olan bu eser 5 varaktan oluşmaktadır. 1305/1888 tarihinde kaleme alınmış olup yazı tipi nastaliktir. Lyutşa'nın koleksiyonunda bulunan eser Doğu Türkistan'da telif edilmiştir (Muginov, 1962: 181).

2.6. Mesnevi:

Lyutşa'nın koleksiyonunda bulunan manzum tarzda yazılmış olan bu küçük risalenin yazılma tarihi ve kim tarafından yazıldığı belli olmamakla birlikte el yazma metni Muhammed Ömer Marğınani tarafından yazılmış olan *Ceng-name* adlı eserin sonuna eklendiği ve 46a-47b varaklarını oluşturduğu görülmektedir (Muginov, 1962: 186-187) ; (Marğınani, 105: 46a-47b). Bu da risalenin müellifinin Muhammed Ömer Marğınani olduğunun açık delilidir.

2.7. Bedevlet-name:

Muhammed Ömer Marğınani tarafından yazılan *Bedevlet-name* adlı eser, Hicri 1238 (1822-1823) tarihinden itibaren Çinliler tarafından Kaşgar'ın ele geçirilmesine kadar geçen süreçte meydana gelen olayları manzum olarak kaleme alan Kaşgar Hanlığı ile Hokand Hanlığı tarihidir. Eser N. Petrovskiy'in verdiği görev üzerine 1308/1890 yıllarında hazırlanmıştır. Yazmanın başında bulunan 5 sayfayı yazar kendine ayırmıştır. Eser 13 bölüm (makale) olmakla birlikte 12. bölüm eserde bulunmamaktadır. Yazma eserin 6b ve 7b varaklarının bulunduğu birinci bölümde 1822 yılında tahta çıkan Muhammed Ali Han'ın saltanat dönemi anlatılmaktadır. 7b ve 8a varakları Muhammed Ali Han'a karşı üst düzey kumandanların isyanı ve onun Buhara emiri tarafından öldürülmesi hakkındadır. Eserin 8a ve 9a varaklarının bulunduğu üçüncü bölümde ise 1842 yılında Şir Ali Bek Atalık tarafından Buhara'nın fethi anlatılmaktadır. 4. bölümün yer aldığı 9a-11a varaklarında Molla Yusuf önderliğinde Kırgızların isyanı, Murad Bek ve Şir Ali Han'ın öldürülmesi ve 1844 yılında Hüdayar Han'ın tahta çıkışı ile ilgili bilgi verilmektedir. Beşinci bölüm 11a ve 12a varakları arasından oluşmakta olup burada Hokand Hanlığı topraklarında Kırgız ve Kıpçakların isyanı, Müslümanlık ve diğerlerinin öldürülmesi ve 1269/1853 yılında Hüdayar Han'ın ikinci defa tahta çıkışı anlatılmaktadır. Tahminen yazar burada hata-yapmış gibi görülmektedir. Çünkü Hüdayar Hanın ikinci defa tahta çıkması 1269 tarihinde değil 1279/1862

yılındadır. Altıncı bölüm 12b 14a varakları arasında yer almakta olup, Hüdayar Han'ın Hokand'dan kaçıışı ve tahta onun kardeşi Malla (Muginov, 1962: 31) Hanın çıkışı, daha sonra da onun üst düzey komutanları tarafından öldürülmesi üzerine Şah Murad Han'ın tahta çıkışı yanında Hüdayar Han'ın üçüncü defa yönetime gelişi ve Seyyid Sultan'ın yönetime gelişi hakkındadır. Sekiz ve on üçüncü bölümler 14b ve 61b varakları arasını kapsamaktadır. Bu bölümlerde Kaşgar Hanı Yakup Bey'in kendi düşmanlarına karşı vermiş olduğu mücadeleler, Hak Kulu Bek ve Bek Kulu Bek adlı oğulları arasındaki taht kavgaları yanında Kaşgar'ın Çinliler tarafından işgal edilmesi anlatılmaktadır. Eserin 5b varığında yazılma tarihi 1308/1890 olarak verilmiştir. Yazıldığı yer Kaşgar'dır. Eser Avrupa tarzı kağıt üzerine siyah ve kırmızı mürekkeple nastalîk olarak yazılmıştır. Bu eserin orjinal nüshası Nikolay Fedoroviç Petrovskiy'in koleksiyonundan alınmıştır (Muginov, 1962: 32). El Yazma nüshanın varaklarında yerine göre bazan 11, bazan 12 ve bazan da 13 satır yazıldığı görülmektedir.

Sonuç

Muhammed Ömer Marğınani (Ümidi) 19. yüzyıl Türkistan coğrafyasında yetişmiş önemli devlet adamlarından biridir. Hem Hokand Hanlığı hem de Kaşgar Hanlığı devlet teşkilatında önemli görevlerde bulunan değerli devlet adamlarındandır Devlet adamlığı ile beraber hem şair hem de tarihçi bir kişiliğe sahip olan Muhammed Ömer Marğınani'nin *Divan*, *Mektubçe-i Han*, *Ceng-name*, *Keçkül Kalenderi*, *Şecerat'ül Ensab Seyyid Muhammed Hakim Han Hacem* ve *Bedevlet-name* gibi eserleri bulunmaktadır. Yazarın önemli eserlerinden manzum olarak kaleme alınan *Ceng-name* ve *Bedevlet-name* genel itibariyle Kaşgar Hanlığı ve Hokand Hanlığı tarihi ile ilgili olup bu hanlıkların siyasî ve askerî tarihi hakkında bilgi vermektedir. Bu makalede hakkında bilgi verdiğimiz Tarihçi ve Şair Muhammed Ömer Marğınani'nin eserleri, Kaşgar Hanlığı ve Hokand Hanlığı tarihi araştırmaları, araştırmacıları-yanında 19. yüzyıl Çağatay dili üzerine çalışma yapan dilcilere içerik olarak değerli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- BUHARİ, Süleyman (1298), *Luğat-ı Çağata-yi Türk-i Osmani*, İstanbul, Mihran Matbaası.
- BUYAR, Cengiz (2006), *Tarih-i Emniye'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. KTMÜ Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Bişkek
- DMİTRİYEVA, Lyudmila Vasilyevna (2002), *Katalog Tyurskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*, Moskva, Vostoçnaya Literatura Ran.
- GENCAL, Bahattin (2013), "19. Yüzyılda Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Yazılmış olan Birinci Elden Kaynaklar", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S.4, ss. 17-30.
- GENCAL, Bahattin (2016), *Tarih-i Kaşgar, (Muhammed A'lem'in Kaşgar Tarihi)*, Sahhaflar Yayınevi, İstanbul.
- MARĞİNANİ, Muhammed Ömer (1308), *Bedevlet-name*.
- MARĞİNANİ, Muhammed Ömer (1305), *Ceng-name*.
- MUGİNOV, Abdulladcan Muginoviç (1962), *Opisaniye Uygurskix Rukopisey İnstituta Narodov Azii*, İzdatelsvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.
- SAYRAMİ, Molla Musa bin Molla İsa (1905), *Tarih-i Emniyye*, Tipografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan.
- TUĞ, Kadir (2013a). *Muhammed Sadık Kaşgari'ye Göre Doğu Türkistan*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bişkek.
- TUĞ, Kadir (2013b). "XVII-XVIII. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Eğitim", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2. Cilt, S.1, s. 298-307.